

SZEMLE

JOHANN CHRISTOPH ALLMAYER-BECK

DER STUMME REITER

Erzherzog Albrecht. Der Feldherr „Gesamtösterreichs“

(Styria Verlag, Graz-Wien-Köln, 1997. 381 o., 3 t.)

Az osztrák hadtörténészek nagy öregje, a nyolcvanadik életévéhez közeledő Johann Christoph Allmayer-Beck báró, volt hivatásos tiszt és hadilevéltáros, majd udvari tanácsosként előbb a Hadtudományi Intézet, később a Hadseregmuzeum igazgatója, az Osztrák Hadtörténészek Nemzeti Bizottságának ma is aktív elnöke, saját szavaival a témával való „35 éves vívódás” és „az utolsó öt év intenzív munkája” után végre megjelentette oly nagyon várt életrajzát arról az Albert főhercegről (1817-1895), akinek történelmi távlatú értékelése a korábbi életrajzok ellenére máig váratott magára, és aki még valóban „az összbirodalom hadvezére” volt, ahogyan az alcím mondja.

Az aprólékosan leíró-elemző, huszonegy egységre osztottan tárgyalt és rendkívüli gondossággal 1640 lábjegyzettel ellátott életrajz tartalmi ismertetése lehetetlen egy recenzió keretei között. Ehelyett már bevezetőben hangsúlyozandó, hogy a szerző a máig vitatott életművel kapcsolatosan sem emlékművet, sem leleplező művet nem kívánt alkotni, csupán arra törekedett, hogy megértesse e nagy katonagyéniség tetteit és azok mozgató rugóit. Más szavakkal: a források alapján kívánta megszólaltani Caspar Ritter von Zumbusch alkotását, a bécsi Albertina előtt mintegy díszszemlét felvezető „néma lovast.”

Élete alkonyán a kötet hőse azt írta „Vallomásaiban,” hogy „gyermekkorától katonának szánták,” és ő maga is „ezért a pályáért lelkesedett,” hiszen „tisztá katonacsaládban nőtt fel.” Mária Terézia dédunokája annak a Károly főhercegnek (1771-1847) a fiaként látta meg a napvilágot, aki főparancsnokként és a Császári-királyi Udvari Haditanács elnökeként Napoleon

méltó ellenfele volt. Életének első szakaszában apjánál generációval fiatalabb édesanyja, Nassaui-Weilburgi Henriette hercegnő nevelte hat testvérével együtt a birodalmi székesfővárosban, a császári-királyi udvar közelében. Csak miután egy járvány 1829-ben magával ragadta az édesanyját, vált egyértelművé, hogy a megözvegyült családfő Albert főherceg és három öccse számára a katonai pálya mellett döntött: nevelőként mindegyik mellé tisztelet állított. Egyúttal a még gyermek Albertet a 44. gyalogezred tulajdonosvezetésévé nevezte ki. Ez a középiskolai és a katonai ismeretek egyidejű elsajátításának kötelezettségét jelentette.

A tanulás időszaka 1837-ben ért véget: tényleges szolgálatát Grácban, a 13. gyalogezred másodezredesként kezdte meg a későbbi neves hadvezér. A továbbiakban – a 2. sivalzsér- és a 4. tüzérezred törzsében – megismerkedett a lovas- és tüzérszti szolgálat sajátosságaival is. 1839-től a Pozsony vármegyében telepített 4. vértesezrednél szolgált, amelynek, külföldi utazásait követően, a vezényletét is átvehette. A következő évi gyakorlaton való helytállása vezérőrnagyi és dandárparancsnoki kinevezését eredményezte. Ezzel a magyar lakossággal való rövid érintkezésnek vége is szakadt, a katonai pálya itáliai gyakorlattal, majd stájerországi beosztással folytatódott. Legközelebb 1842-ben nyílt módja Albert főhercegnek, hogy magyarokkal is kapcsolatba kerüljön, amikor látogatást tett apja Bélye székhelyű birtokán a Dráva torkolatánál és a környező vidékeken. A következő évben, már morvaországi és sziléziai helyettes vezénylő tábornokként, Brünben folytatta szolgálatát, 1844-ben pedig az alsó- és felső-ausztriai, valamint a

salzburgi területeken elhelyezett alakulatok vezénylő tábornokaként egyenesen Bécsbe helyezték át.

Az 1848-as márciusi forradalmat ő igyekezett leszerelni; 13-án csupán két tiszt kíséretében jelent meg a tömeg előtt, csapatai azonban, parancsa nélkül, tüzelni kezdtek, őt pedig kőzáporral üdvözölte a sokaság. Ezért már 15-én szabadságot tette magáért, 27-én pedig hivatalosan is kérte felmentését beosztásából. Április 25-től az itáliai Habsburg-hadsereg törzsében, Radetzky tábornagy mellett, beosztás nélkül folytatta szolgálatát és néhány nap múlva Verona térségében átesett a tűzkeresztségen. Miután decemberben egy itáliai hadosztályparancsnokság megüresedett, abba nevezte ki az újonnan trónra lépett I. Ferenc József. 1849-ben már e beosztásban vett részt a forradalmi hadak elleni hadműveletekben. Alárendelt csapatai sikereinek, főleg a Benedek Lajos ezredes vezényelte 33. magyar gyalogezred hőstetteinek eredményeként a magyar ezredet követően Albert főherceg is elnyerte a Katonai Mária Terézia Rendet.

A forradalmak leverését követően a Csehországban újonnan felállított 3. (megfigyelő) hadtest parancsnoki beosztásába helyezte I. Ferenc József Albert főherceget, majd Mainz erődítményének kormányzójává is megtette, melynek egy porosz tábornok volt a parancsnoka, így ketten álltak a német szövetségi Hessen-Darmstadti Nagyhercegség területén levő, központilag igazgatott erődítmény élén. Méltóságával együtt rangfokozatában is emelkedett a főherceg, előbb altábornaggyá, majd 1850-ben immár lovassági tábornokká nevezte ki az uralkodó. Még 1850-ben, bizalma jeléül, mainzi kormányzó és hadtestparancsnoki beosztása meghagyása mellett, csehországi hadparancsnokká is megtette.

1851. szeptember 12-vel Albert főherceg további pályafutása összekapcsolódott a magyarsággal, uralkodója ugyanis, vonakodása ellenére, nem csak a III. hadsereg parancsnokává, hanem – az Erdély, Horvát-Szlavónország, az újonnan létrehozott Szerb Vajdaság és Temesi Bánság, valamint a Katonai Határőrvidék nélküli – Magyarország katonai és polgári kormányzójává is kinevezte. Így az önkényuralom első számú eszközévé lépett elő és átvette a hírhedt Haynau báró tábornagy szerepét.

Származása alapján, de buzgalma elismeréseként is, „a nagyon is a katonasághoz ragaszkodó” lovassági tábornok (a császár főhadsegéde, Grünne gróf megfogalmazása) így került uralkodója akaratából máról-holnapra a magyarok közé és költözött be a budai Sándor-palotába – Allmayer-Beck szavaival „a Bach-rendszer hajójának oromdíszenél nem sokkal többként”. Az e funkciójával szembeni vonakodását leginkább az a tény igazolja, hogy a Bach belügyminiszter által beosztásából Bécsbe rendelt Geringer Károly báró helytartót nem engedte távozni: „arra szorított, ami számára a legkedvesebb volt, hogy átvegye a hadseregparancsnokságot és Geringerrel közölje, nem szándékozik az országot megszemlélni, és a polgári ügyekre bármilyen befolyást is gyakorolni.” Első szemleútját követően kétségbeesetten írta Kempen báró altábornagynak, a csendőrség felügyelőjének és bécsi hadparancsnoknak, hogy „megcsókolná a császár lábát, ha felmentve láthatná magát attól, hogy az országot rendbehozza”. E kezdetet megismerve különösen figyelemre méltó közel kilenc évig tartó magyarországi ténykedése történetének aprólékos bemutatása.

Ennek felidézése helyett a recenzens azzal folytatja az életpálya főbb eseményeinek felvillantását, hogy 1854-ben lejárt ötéves mainzi kormányzói megbízatása, mellyel különben nem sokat foglalkozott: a katonai ügyekbe menekült. Már az előző évtől kezdve erre módja is nyílt, hiszen a továbbra is a parancsnoksága alatt állt III. hadsereg egyes kötelékei Erdélyben, egy másik katonai és polgári kormányzó fennhatósága alatti területeken állomásoztak, a krími háború kitörésekor viszont, a mozgósítással egyidőben, az önálló kormányzóságot képező Szerb Vajdaság és Temesi Bánság területén elhelyezett hadtest is az ő alárendeltségébe került. A mozgósított erők főparancsnokaként főhadiszállását sietve Nagyszébenben ültette fel, s végre fellélegezhetett, hogy immár katonai kötelességeit tekintheti elsődlegesnek. Így volt ez 1855 derekáig, amikor vissza kellett térnie Budára. Akkor, megrendült egészségi állapotára hivatkozva, másfél éves szabadságra Itáliába távozott. 1856 januárjától beosztásának hivatalos megnevezése az uralkodó akaratából „a III.

hadsereg parancsnoka, magyarországi fő kormányzó és vezénylő tábornok” formára változott, tehát még mindig a saját kezében egyesítette a legfőbb katonai, közigazgatási, rendőri és igazságügyi hatásköröket, ám hatalmát Grünne főhadsegéd szerint „a magyar kormányzóság egyenjogúsítása” érdekében igyekezett hasznosítani. Fő kormányzói megbízását csak kötelességből teljesítette; Kempen báró altábornagy, a Legfőbb Rendőrhatalóság vezetője naplóbejegyzése szerint Albert főherceg minden nehézséget csak Bécsben keresett, és azokat túlbecsülte, miközben a magyarországiakat nagyon enyhén ítélte meg.

Nem meglepő, hogy ilyen körülmények között 1858 tavaszán megkísérelt lemondani fő kormányzói méltóságáról. Ha ez nem is sikerült, az itáliai háború előkészületeivel kapcsolatosan a következő évben, diplomáciai megbízatással, Berlinbe távozhatott. Onnan visszatérve, nagy csalódására, a hadrakelő hadseregbe nem nyert ugyan beosztást, de legalább áttelepülhetett Bécsbe, ahol „a déli hadszíntérhez nem tartozó tartományi hadparancsnokságok” élére állították, vagyis mai kifejezéssel: a tartalék hadsereg parancsnoki beosztásába helyezték. Eközben azonban továbbra is megtartotta korábbi beosztásait és tisztségeit, még a vesztes háborút követően is, csak ezúttal a szükséges átszervezési feladatok élén tevékenykedett. 1859 végén diplomáciai megbízatással Varsóban járt. A kormányváltást követő politikai irányváltásra tekintettel 1860. március 22-én újlag lemondott magyarországi fő kormányzóságáról, ezúttal politikai indíttatásból: szigorúan centralista aulikusként nem értett egyet a bekövetkezett fejleményekkel. Így most már elnyerte I. Ferenc Józseftől a régen vágyott felmentést. Hamarosan azonban, miként a többi, a III. hadsereget is feloszlatta az uralkodó, így hadseregparancsnoki beosztását is elvesztette.

További életútja Itáliában folytatódott, ahol a 8. hadtest parancsnoka lett. A hadtest feloszlásával egy időben, 1863-ban tábornaggyá léptette elő az uralkodó, de beosztás nélkül, rendelkezési állományban hagyta. Az 1864-es dán háborút így előbb Bécsből szemlélhette, majd diplomáciai küldetést teljesített Münchenben, azután újra az udvarban tett eleget alkalmi uralkodói megbízatásoknak, ám a birodalom belső

átalakításának előkészületeibe nem vonták be. Az 1866-os háborúban viszont átvehette az itáliai, a „déli” hadsereg parancsnokságát: az addigi hadseregparancsnokot, Benedek Lajos báró tábornagyot ugyanis az „északi” , poroszok ellen vonuló hadsereg élére állította a császár. A königgrätzi vereséget követően azután a teljes hadbaszállt haderő parancsnokságával bízta meg I. Ferenc József Albert főherceget, a custozzai győzőt, de babérok aratására már nem nyílt módja. Az előzetes békekötéssel egyidőben az uralkodó, hadsereg-főparancsnokként, a legmagasabb katonai beosztásba helyezte a tábornagyot, aki a kiegyezés idején, a politikai tárgyalásoktól távol maradva, régi kedvenc gondolatának, a Lajta-menti királyhidai nagy gyakorlótábor létesítésének szentelte idejét és energiáját. Ezt tette beosztásának 1868 januári megszüntetéséig, illetve az újonnan létrehozott hadsereg-főfelügyelői beosztásba helyezéséig, azután pedig minden törekvése a haderő egységének biztosítására irányult. 1870-ban diplomáciai utazást tett Franciaországban, majd a francia-porosz háborút követően 1874-ben Oroszországban. 1895-ben bekövetkezett haláláig az uralkodó mellett a hadügyek legbefolyásosabb irányító egyénisége és a birodalmi eszme egyik utolsó képviselője maradt.

A fentiekből következik, hogy ez az eddigi legalaposabb, legrészletesebb és leghitelesebb életrajz nem csak Albert főherceg életének a recenzens által itt nem említett számos egyéb momentumára vonatkozóan tartalmaz új ismereteket. Ennél még sokkal fontosabb, hogy Johann Christoph Allmayer-Beck az életrajzban számos politika- és hadtörténeti kérdést világít meg új források bevonásával, hitelesebben, mint ahogyan eddig azokat ismerhettük. Még ezen is túllépve, a főherceg-tábornagy életútját tárgyaló eddigi teljes irodalom állandó figyelembevételével számos korábbi állítást is helyesbít és kiegészít. Végül, azokat a mellékszálakat tekintve, amelyek követésére ezúttal nem nyílhatott módja, megadja a még feltárandó forrásegyütteseket és útmutatást nyújt a jövőben kutatóknak. Művéhez irodalomjegyzék, személynévmutató és három származási tábla csatlakozik, a mondanivalót huszonnyolc színes és fekete-fehér szövegek közötti táblakép illusztrálja. Ha

sokáig kellett is várnia a szakközönségnek erre az életrajzra, hangsúlyoznunk kell, hogy megérte. Olyan művet vehet a kezébe az olvasó, amely tartalmilag, szerkezetileg és nyelviileg egyaránt szellemi élvezetet jelent és amelyet letéve csak az lehet az érzésünk, hogy a szerző tökéletesen megoldotta a maga elé tűzött feladatot: hitelesen ábrázolta a múlt század második fele jeles katonae gyéniségének és hadvezérének tetteit és tettei mozgató rugóit, szándékait és a megvalósítás lehetőségeit; a vezető katonai

beosztás és az uralkodóházhoz való tartozás között feszülő kettősség egymást erősítő és egymást kioltó hatását. Ezáltal pontosan kijelölte egy eddig vitatott történelmi személyiség helyét annak változó korában és az utókor megítélésében egyaránt. Amikor üdvözöljük e nagyszabású vállalkozást, példaként is állítjuk a hazai életrajzírók elé, egyúttal várjuk mielőbbi magyar kiadását.

Zachar József

TILKOVSKY LÓRÁNT

NÉMET NEMZETISÉG - MAGYAR HAZAFISÁG

Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből

(Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 1997. 261 o.)

Hosszú és eredményes történészi pálya eredménye Tilkovszky Lórántnak a magyarországi németiség történetét bemutató kítűnő tanulmánykötete. A szerző, a téma kiváló ismerője és krónikása, nem csak nagy szakmai felkészültséggel, de mély empátiával is vázolja a német népcsoportnak betelepülésétől a közelmúltig terjedő, századunkban rögzőssé váló útját. A tőle megszokott tárgyilagossággal vizsgálja a magyarországi németiségek között jelentős súlyt képező németiség történetét. Tanulmányaiban sorra veszi és elemzi a magyar-német együttélés régebbi és újabb keletű alapvető problémáit, szándéka szerint tükröt tart magyarok és németek elé, ami segíthet feloldani a kölcsönös és őszinte közeledés még meglévő akadályait. Szembeszáll máig is fellelhető hamis nézetekkel, melyek a svábokban a magyarsággal ellenséges, a magyarok életterét és boldogulását immár évszázadok óta veszélyeztető, a háború alatt pedig, a nemzetiszocializmus ötödik hadoszlopaként, egyenesen nemzeti létének megsemmisítésére törekvő népcsoportot láttak. Vitába száll ezzel a – többek között Szabó Dezső által is megfogalmazott, de a Volksbund vezetőségének agresszív, a birodalmi érdekeket kendőzetlenül érvényre juttatni

akaró tevékenysége nyomán széles körben megerősödött, kormányzati köröktől és a baloldali erők háború alatti gondolkodásától sem távol álló – nézettel.

Egyet kell értenünk a szerzővel abban, hogy a negatív jelenségek ellenére nem elsősorban a magyarországi németek szerepén keresztül valósult meg a náci behatolás, nagyobb súllyal váltak annak előidézőjévé a magyar szélsőjobboldal reprezentánsai, de a kormánypárt jobboldalának Berlinből támogatott politikusai is. Tilkovszky joggal utasítja el továbbá a kollektív felelősségre vonás elvének alkalmazását is. A második világháborús szerepük miatt a németekkel szemben kialakult általános ellenszenv, valamint a Volksbund tevékenységének nyomán bekövetkező németellenesség talaján kialakult kollektív számonkérés a magyarországi svábokat sem kímélte. Holott a német népcsoport egésze sohasem azonosult a Volksbunnal, annak egyre agresszívabbá váló vezetőivel. Jelentős részük nem kívánta betölteni a birodalmi kormány és a náci párt által nekik szánt szerepet, félt a Hitler tervei között szereplő kitelepítéstől, nem az elkülönülés, hanem a magyarsággal való együttélés híve volt. A háborús események nyomán egyre kevesebben csatlakoztak a Volksbundhoz, igyekeztek távol maradni, sőt

szembe is fordultak vele. Ebben szerepet játszott a Hűségmozgalom is. A mintegy 30-40 000 főt számláló, a magyar kormány által támogatott szervezet a német megszállásig eredményes propagandát folytatott a Volksbund és az erőszakos SS-toborzások ellen. Vezetői és tagjai közül sokan megbűnhődtek, mikor a megszállást követően a magyar kormány, a szervezetet megszüntetve, kiszolgáltatta őket a bosszúállásnak. Sajnálatos, hogy ez a szervezet, mely még az illegalitásban is megkísérelte az ellenállást, nem talált kapcsolatot a háborúellenes magyar körökkel, melyeknek baloldali törekvéseivel nem tudott azonosulni. Erdemeiket a későbbi kitelepítések során sem igen méltatták az akkori magyar kormányok.

Aligha vitatható, hogy a német nemzetiségek, így a trianoni országhatáron belül élők is, kezdetben várakozásteljes büszkeséggel tekintettek az európai politikában egyre jelentősebb szerepet játszó, nagyhatalmi törekvésektől sem mentes Németországra. Elsősorban a kultúra és oktatás terén várták kielégítetlen igényeik hathatós támogatását. Már mélyen gyökeret eresztettek a magyar talajba, nemzetiségi jogaik gyarapításán kívül zömükben nem is igen kívántak többet az óhazától, különösen nem azt, hogy megszokott életvitelüket, munkájukat és szokásaikat megzavarják. A német területekre történő áttelepülés gondolata épp oly távol állt tőlük, mint a Wehrmachtban vagy az SS-ben való szolgálat, ahol idegennek számítottak.

Az 1938-ban megalakult Volksbund, a hitleri birodalomhoz való kötődést, a minden német részéről elvárt kötelességteljesítést és ennek ellentétéleként soha nem látott felemelkedést hirdetve, sokáig hatással volt a magyarországi német népesség jelentős részére. A háború kitörését követően azonban a birodalom nevében nem csak a beszervezett tagokkal, de a német népcsoport minden egyes tagjával szemben növekvő követelményeket állítani igyekvő Volksbund-vezetők agresszivitása egyre szélesebb körben keltett visszatetszést. A megkezdődött – és a viszonylag kisszámú önkéntes jelentkező fogytával egyre erőszakosabbá váló – SS-toborzás hatására, mely a magyar állampolgárság elvesztését is jelentette, gyorsan fogyott a birodalommal szembeni

lelkesedés. Ugyanakkor a birodalmi kormány és az SS törekvéseit a magyar szuverenitás megsértése árán is fokozottan érvényre juttatni kívánó Volksbund vezetői és lelkes híveik keltette zaj a magyar lakosság ellenszenvét is kivívta. Figyelemre méltó, hogy a magyar kormány által 1942-től nem kis nyomásra engedélyezett, évi 20 000 főre korlátozott SS-toborzások, ellentében a sokkal korábban indult romániai és szlovákiai toborzással, kevésbé voltak lelkesek és eredményesek. A német nemzetiségű hadkötelesek változatlanul szívesebben szolgáltak a honvédségben, ahol az állomány megbízható és megbecsült részét képezték. Az okokat keresve, aligha tévedünk, ha arra következtetünk, a magyarországi SS-toborzások idején a különböző csatatereken már súlyos és veszteségteljes harcokat vívó és hátráló német erőkhöz képest a honvédségben teljesített szolgálat, egyelőre, a viszonylagos biztonságot jelentette. De megdölgőlésre készítetett a magyar állampolgárság elvesztése és a háború után várható családok kitelepülés is a Hitler által benépesítendő területek valamelyikére. Elgondolkoztató, hogy míg a doni csatavesztést követően a szétszóródott román alakulatokból a német nemzetiségűek a Wehrmachtba és az SS-kötelekekbe dezertáltak, a hasonló sorsú magyar csapatokban szolgálóknál ez nem fordult elő, hanem osztoztak magyar bajtársaik sorsában. A magyar kormány a német megszállásig a birodalmi illetékesek rosszallása ellenére is sikerrel védte német nemzetiségű állampolgárait az erőszakos toborzástól. Mindamellet szívesen megvált volna a politikai feszültséget forrponon tartó, hangadó Volksbund-vezetőktől és -tagoktól, valamint az SS-be jelentkezőktől és családtagjaiktól. Horthy kormányzónak sem lett volna ellenére egy szélesebb körű áttelepítési egyezmény. A német megszállást követően azonban megváltozott a helyzet. A Sztójay-kormány, mindenben eleget téve a megszállók parancsainak, gátlástalanul kiszolgáltatta német nemzetiségű polgárait. Ez elől a legjobb menedék ekkor is a honvédség volt, amely megvédte a már behívott szolgálatteljesítőket. Hasonlóképpen a még működő magyar hadiüzemek is ragaszkodtak német nemzetiségű munkásaikhoz. Még az 1944 nyári időszakban sem találkozni olyan panasszal,

hogy a német hatóságok nemzeti hovatartozásuk okán bárkit is igyekeztek volna kivonni a termelésből. Igaz, annak lehetőség szerinti biztosítása az ő érdekük is volt. Közismert, hogy a honvédség táborki és törzstiszti karában számosan voltak, akik sváb származásúaknak tudták ugyan, de magyarnak vallották magukat. Sokan névmagyarosítással is nyomatékot adtak ennek. Ők még a Monarchia katonái voltak, akiktől távol állt a náci, vagy más szélsőjobb ideológia, hovatartozásukat a kormányzó és a honvédség feltétlen szolgálata szabta meg. A német hadseregben a hagyományosan kiváló szellemet és harci erényeket felvonultató szövetségest látták. A szerző is utal a sajnálatos tévedésre, amit számosan vallottak a háború alatt és után, hogy az elvetélt kiugrási kísérletek első számú akadályozóit szinte kizárólag a sváb származású tábormokokban és tisztokban kell keresni. A történeti kutatás mindmáig semmi bizonyítékát nem találta annak, hogy elsősorban ők játszottak volna a németek kezére és váltak volna a kiugrási kísérletek kerékkötőjévé. Szerepük ezen a téren sem különbözött a magyar származású tisztokétól, tábormokokétól, akik közül bizony számosan vállaltak dicstelen szerepet. A németbarátság ténye és annak mértéke nem származás kérdése volt a honvédség tisztikarában. Nincs jele annak sem, hogy a magyar hadvezetés és tisztikar tagjai, származásuktól függetlenül, bármikor is hajlandóak lettek volna átengedni német nemzetiségű katonáikat az SS-nek vagy a német hadseregnek, egyetértettek volna az ez irányú német kezdeményezésekkel. Ez elképzelhetetlen volt számukra. Elsőrendű érdekük a ragaszkodás volt megbízható és használható embereikhez.

A helyben maradó, szülőföldjükhöz, vagyonukhoz ragaszkodó németek még rosszabbul jártak, mint elmenekült társaik. Őket is elérte a német nép egészének bűnössé nyilvánításából következő kollektív bűnhődés. A szovjetunióbeli munkatáborok, majd az erőszakos kitelepítés alaposan lecsökkentette a magyarországi német népesség létszámát. Az itt maradottakkal szemben megnyilvánult politikai előítéletek, vagyonvesztéssel is együtt járó, 1949-50-ig terjedő jogfosztottság szétszórta az országban a német népességet, a falvaikban maradtak a

kitelepítettek házaiba beköltöztetett menekültek és áttelepített szlovákiai magyarok mellett kisebbséggé váltak. Ez az idők folyamán megbékéléshez és egymás megbecsülésére épülő együttéléshez, de ugyanakkor jelentős asszimilációs folyamat megindulásához is vezetett.

Dramái erejű a német nemzetiség 1944 őszi evakuálásának leírása. A rövidre szabott és történeti pontosságra törekvő szöveg mély empátiával adja vissza a hosszú és lassan vánszorgó oszlopok vonulásának nyomorúságát. A Brassó-környéki szászok, a bánáti és Szatmár-környéki svábok szekéroszlopai, melyek a megállíthatatlanul közeledő front előtt nagy kerülőkre kényszerültek, kölcsönösen akadályozták egymást a hadművelési területen mozgó magyar és német csapatokkal, s az Alföldön már összekeveredtek az Erdélyből és Kelet-Magyarországról nagy számban menekülő magyarokkal is. A hadművelési területté váló Dél-Dunántúlon pedig csatlakoztak hozzájuk a bánáti és bácskai svábok, nyomukban pedig a bácskai csángó telepések. A német kormány törekvését, bárhogyan is igyekezett biztosítani a birodalomba történő kívánatos áttelepülés zavartalanosságát s elkerülni a pánikkeltést, kevés siker kísérte. A hetekig tartó népvándorlás látványa a dunántúli svábok közül sokakat elrettentett attól, hogy osztozzanak a menekülők sorsában. Még a zűrzavarban rendet teremteni igyekvő, az áttelepülést irányító német szervezetek tagjai által terjesztett propaganda és a visszavonuló német alakulatok katonáitól hallott, a szovjet hadsereg által az elfoglalt területeken elkövetett súlyos atrocitásokról szóló történetek ellenére is inkább a maradást igyekeztek választani. A Szálasi-kormányzat hatóságai ugyanakkor már csak azért is támogatták az erőszakos német evakuálási törekvéseket, mert kellett a hely és az élelem a mind kisebb dunántúli területen összetorlódó, nyugat felé igyekvő magyar menekülteknek, illetve magyar és német katonai alakulatoknak.

Végezetül egyet kell értenünk Tilkovszky Lóránttal, hogy a történelmi, majd a trianoni Magyarországon élő német népiség többre törekvő, józan életmódjával, szorgos, főként mezőgazdasági, de ipari tevékenységével is, évszázadokon át példamutató módon járult hozzá az ország gazdagodásához. Tagjai

értékes és asszimilálódó részévé váltak a magyar értelmiségnek, nem különben a szakmáját magas szinten űző iparos és szakmunkás rétegnek. Ők itt akartak élni, ezt tekintették hazájuknak. Ugyanakkor nem róható fel, hogy kapcsolatot tartottak fenn óhazájukkal, melytől kisebbségi jogaik védelmét és támogatását várták egy olyan országban, amely ugyanakkor elszakított vérei jogainak elismertetéséért küzdött. A náci ideológia, Hitler világhatalmi törekvései zömüktől távol álltak, nem azonosították vele magukat. Háború utáni kollektív megítélésük – a Volksbundban működő, a magyarság ellen uszító, a náciakat mindenben kiszolgáló, az SS-ben önként szolgáló, másokat is oda kényszerítő kisebb rész tevékenysége alapján – nem nevezhető igazságosnak. A bűnösök helyett az egész magyarországi német nemzetiség bűnhődött.

Izgalmas olvasmány Tilkovszky Lóránt tanulmányainak gyűjteménye. Az egymásra

épülő, önálló kismonográfiák füzére egyedülállóan fontos szerepet tölt be a magyarországi nemzetiségek történetével foglalkozó történeti irodalomban. Remélhetőleg mielőbb bővített, jegyzetelt nagymonográfia formájában is kézbe vehető lesz. A recenzens a bőség zavarával, ugyanakkor a csekély terjedelemmel küszködve csak egy-egy, érdeklődéséhez közelebb álló kérdés kiemelésére és előtérbe állítására szorítkozhatott. Reméli azonban, hogy ezzel is felkeltette az érdeklődést, s ajánlja a könyvet mindazoknak, akik meg akarják ismerni a Kárpát-medencében együtt élő népek tragédiáitól is terhes történetét, s az évszázados hibákat és értetlenséget követően hajlandóak elfogadni a másságot, az itt élők életének, törekvéseinek sokszínűségét, mint az együttélés legfőbb kritériumát.

Dombrády Lóránd

GOSZTONYI PÉTER

VLASZOV TÁBORNOK

(Zrínyi Kiadó, Budapest, 1997. 240 o. + 9 o. képmelléklet)

A kollaboráció latin eredetű szó és együttműködést jelent. Pejoratív értelmét a második világháború idején kapta, amikor kollaboránsoknak nevezték azokat, akik a náci megszállóknak dolgoztak. A háború után általában bíróság elé kerültek. Ezt legjobban a „harsány baloldaliak” követelték, nem egyszer azért, hogy elfeledtessék azt az együttműködést, mely 1941 június 22-ig tartott Németország és a Szovjetunió, a náciak és a kommunisták között. Persze normális helyeken más megítélés alá esett egy, a náciakkal túlbuzgóan együttműködő rendőrtisztviselő, mint mondjuk az a jegyhivatali előadó, aki azon ügyködött, hogy lehetőleg élelemhez jusson a lakosság, vagy a gépirónó, akinek gyermekeit kellett eltartania szerény jövedelméből. Ezt már Szimonov is észrevette 1941/42 fordulóján, de akkor még szó szerint életveszélyes lett volna, ha publikálja is. Erre csak a 70-es évek elején

került sor. (*Konsztantyin Szimonov: Egy fiatalember feljegyzései. Budapest, 1971. 163-165. o.; orosz kiadása: 1970.*)

Ám van egy pont, amelyen túl nem lehet vita: ha egy katona átáll az ellenséghez, és esküjét megszegve azontúl ott harcol. Ezt minden országban halállal büntették. A leghigorúbban a Szovjetunióban, hol már a gyanú is súlyos következményekkel járt, az illető tágabb családjára is. És mégis: a német hadsereg oldalán a legszerényebb becslések szerint 750 000 (volt) szovjet állampolgár (más adatok szerint 1 000 000 főnél is több) harcolt! Zömük ugyan nem orosz volt, hanem más nemzetiségű, akik ezt látták egyetlen esélynek arra, hogy megszabaduljanak az orosz elnyomástól. Am *valódi* oroszok is több tízezen jelentkeztek a Szovjetunió elleni harcra. Voltak ilyen tábornokok, sőt politikai tisztak is!

Köztük a legismertebb Andrej

Andrejevics Vlaszov, Vörös Zászló Érdemrenddel kitüntetett szovjet altábornagy, a moszkvai csata egyik hőse, pedig nem is az általa szervezett és vezetett ROA (Russzkaja Oszvobogyityelnaja Armija) volt legerősebb mozgalom. Propagandaértéke mégis ennek volt a legerősebb: egyrészt már a náci eltűlozták szerepét, másrészt a szovjetek is rátettek néhány lapáttal, szándékosan is összekeverve a mozgalmakat. (Sok régi emigráns szóba sem állt Vlaszovékkal.)

Ezt az embert igyekszik bemutatni Gosztonyi Péter. A sokgyermekes parasztcsaládból származó Vlaszov éppen papnövendék volt, amikor 1917-ben a forradalmi hullám magával ragadta és 1919 tavaszán – már sorozott újoncként – a Vörös Hadsereg katonája lett. Ösztönös katonai tehetségként fél év múlva már szakasz-, a polgárháború végére ezredparancsnok. Ekkor vezényelték parancsnoki iskolára, s vált hivatásos katonává. Bár csak 1930-ban lett párttag, mégis (vagy ismerve Sztálin gyanakodó gyűlöletét a régi bolsevikokkal szemben, lehet hogy éppen ezért) *jó elvtársnak* számított, s 1938/39-ben, már ezredesként, *goszpozyn Volkov* néven, Csang Kai-Sek egyik katonai tanácsadója. Érdemei elismerésül még díszkardot is kapott. Hazatérve, a határon a többi „luxuscikkkel” együtt azt is elvették tőle (igaz, legalább hivatalos leltár ellenében), mondván: azok nem az egyént, hanem a közösséget illetik. Bár otthon kellemetlenül érintették a kuláktalanítás fejleményei (mind az ő; mind a felesége szülei jómódúnak számítottak ottani viszonylatban), karrierje nem tört meg. Kinevezték a 99. lövészadosztály parancsnokává, hogy tegye rendbe a teljesen szétesett magasabbegységet. Ezt egy év alatt sikerrel oldotta meg. Jutalmul vezérőrnaggyá léptették elő, és a hadsereg lapja, a Krasznoj Zvezda külön fényképes cikkben állította példaképpül parancsnoktársai elé. Majd 1941 tavaszán a még szerveződő 4. gépesített hadtest parancsnoka lett a Kijevi Katonai Körzetben.

A nyári harcok során hadtestét nemegyszer igencsak megtépázták, ám felsőbb helyen, úgy látszik, értékelték teljesítményét, mert a hadtestek megszüntetésekor a 37. hadsereg parancsnokává tették. Ezzel ugyan bekerült a kijevi katlanba, ám azon kevesek közé

tartozott; akiknek némi roncs-alakulatokkal sikerül kitörniük. Bár sokakat már egy ilyen kitörésben való részvétel is a gyanúba kevert volna, őt nem. November 12-én Zsukov mint „kiváló parancsnokot” mutatta be Sztálinnak, aki személyesen nevezte ki a moszkvai ellentámadásban résztvevő 20. hadsereg élére. Ott kiválóan helyállt. Az 1941. december 13-i Izvesztyija hadijelentésében dicsőreleg emelte ki név szerint is. És Zsukov mellett, nyolc másik hadseregparancsnok között, az ő fényképét is a címlapon közölte. Aki kicsit is ismerős a szovjet éberség terén, az lemérheti ennek jelentőségét. (Érdekes volna tudni, hogy a későbbiekben mi lett a sorsa a lap e számainak?) Külföldi tudósítóknak adhatott interjúkat, újévre megkapta a Vörös Zászló Rendet, (sőt Volkogonov szerint a Lenin Rendet is), majd hamarosan altábornaggyá lépett elő. Minden esélye megvolt arra, hogy marsallként fejezze be a háborút... Ám jött egy teljesíthetetlen parancs, amelynek ugyan megpróbált eleget tenni, de a végére valami mégis „eltört” benne.

A Volhovi Frontnak az lett volna a feladata, hogy Leningrádot felmentse. Kevés volt azonban az ereje, a németek bekerítették. Oda, a katlanba küldte személyesen Sztálin, hogy oldja meg a feladatot. Ehhez csodát kellett volna tennie. Vlaszov jelentette, hogy a feladat teljesíthetetlen. A mindenhez hozzáadódott szovjet katonák a nélkülözések miatt alig álltak a lábukon, kevés volt a lőszer, engedélyt kért a kitörésre. Arra még látott esélyt. Zsukov vagy másfél hónapig igyekezett Sztálinnak megmagyarázni – ha lehet hinni emlékiratai új, „cenzúrázatlan” kiadásának –, hogy ez szükséges. Május közepén érkezett meg az engedély. Vlaszov még egyszer megmutatta tehetségét: utat nyitott kelet felé, s a folyosón néhány hadosztály ki is jutott a gyűrűből. A németek azonban újra elzárták a folyosót és már nem volt tovább. Vlaszov búcsúparancsával valami olyat csinált, mint 1943 januárjában Stomm Marcell: lényegében feloszlatta a már csak nevében létező Volhovi Hadművelési Csoportot, hogy minden parancsnok önállóan próbáljon meg valahogy kijutni a bekerítésből, ha egyáltalán még lehetséges. Július 11-én aztán egy falusi sztarosza (a megszállók által kinevezett falufőnök) az általa „elrejtett” tábornok nyomára vezette a németeket, aki megadta magát.

Ezek után jött a (megítélésem szerint csak látszólag) váratlan fordulat: néhány hónappal később már az ő aláírásával ellátott, átállásra biztató röplapokat szórnak le a német gépek...

Gosztonyi könyve nagyobbik részében ennek a *tovarisból* csaknem teljesen *Volks-genossévé* való átalakulásnak bakugrásokkal tarkított történetét igyekszik bemutatni.

Hosszú út volt ez, akit a részletek igazán érdekelnek, olvassa végig a történetet. Rövidre fogva: 1942 nyarára (elsősorban az OKH köreiben) kialakult egy „racionalistának” vagy „pragmatikusnak” nevezhető, igen nehezen körvonalazható csoport, melynek egyre inkább meggyőződésévé vált, hogy „az oroszokat csak az oroszok segítségével lehet legyőzni”. E gondolat merev ellenzői az ortodox náciak közül kerültek ki, elsősorban Hitler környezetéből és az OKW berkeiből. A propagandaszerepen túl érdemi feladatot csak 1944 második felétől kaptak, főleg azután, hogy a Führernél pragmatistább (vagy köpönyegforgatóbb?) Himmler is fantáziát látott benne. A ROA első alakulatai végül csak az utolsó hónapokban kerültek ki a frontra, amikor már minden mindegy volt.

Gosztonyiban is felmerült a kérdés, hogyan is állunk ideológiailag Vlaszovval? Úgy válaszol, hogy egyrészt kiemeli nagyorosz nacionalizmusát, másrészt hangsúlyozza: „... Vlaszov kommunista volt, erős szocialista beütéssel. Kommunistának és nem bolsheviknek mondom, mert – nézetem szerint – ez is, az is más politikai-társadalomtudományi kategória. Eme politikai alapállása megkönnyítette Vlaszovnak, hogy megértse Adolf Hitler német nemzetiszocialista politikáját, illetve hogy annak alapjait (a fajelméleten kívül) maga is vallja.”

Véleményem szerint Gosztonyi jófelé keresgél, de nem egészen. Szerintem Vlaszov elsősorban *bolshevik* volt, a szó sztálini értelmében, s a *Vozsny*-ot a *Führer*-rel nem is olyan nehéz helyettesíteni. Ami pedig a fajelméletet illeti: a militáns nagyorosz-pánszláv sovinizmus igencsak a fajelmélet talaján áll! (L.: *Gecse Géza*: Bizáncról Bizáncig. Budapest, 1993. sokhelyütt, pl. 95. és 101-102. o.) Szeminarista korában megismerkedhetett ezen eszmékkal. A náci demagógia „plutokrácia elleni harcát” pedig nyugodtan azonosíthatja az „osztályharccal”. A fogságba esésétől kezdve tapasztalt

„pozitív megkülönböztetés” egyedül nem lett volna elég. Azzal egyetérthetünk, hogy Vlaszov politikailag naiv volt, tájékozatlan; főleg külpolitikai vonatkozásokban. De mi más lett volna várható egy szovjet körülmények között nevelkedett valakitől?

1945 elején Vlaszov már nem volt a régi. Ahelyett, hogy személyesen vezette volna a ROA első bevetését, fontosabbnak tartotta második esküvőjét. (Afelől biztos volt – mint jóval később be is bizonyosodott –, hogy Berija gondoskodott megőzvegyüléséről.)

A ROA vezetői közül számosan bíztak abban, hogy nem adják ki őket a Szovjetunióknak. Csak azt nem értem, milyen alapon? Hiszen esetükben egyértelműen az ellenséghez történt átállásról volt szó! Az, hogy a kiadatás milyen tömegeket érint, csak Pattont gondolkoztatta el és néhány más határozottan antikommunista parancsnokot. Az alacsonyabb rendfokozatúaknak, ha módjuk volt, segítettek is. A legfőbb vezetők azonban mindenütt így végezték volna. Csak a bánásmód lett volna velük szemben humánusabb – ha ez a kifejezés nem lenne ez esetben túl morbid.

A Szerző végül felteszi a kérdést:

„Hős volt-e Vlaszov tábornok? Mint katona – főleg a Vörös Hadsereg kötelékében – igen. Hazafi volt A. A. Vlaszov? A kérdésre az olvasó adhat csak választ. »Rossz lóra« tett fel jó ügyet. Történelmileg a lehető legrosszabb órákban. Ha Hitler esetleg Keleten valóban győz – Vlaszov akkor sem valósíthatna volna meg egy megújuló Oroszországgal kapcsolatos álmát.

Csatlósa volt-e Vlaszov a Német Birodalomnak? Akarata ellenére: igen. A Gestapo megtalálta volna a módját, hogy felsőbb utasításra likvidálja. (Ha nem folytatja, amit elkezdett, vagy szembeszáll a náciakkal.)

Szerepe és fellépése azonban nem befolyásolta az európai háború menetét.”

Végül is ki volt Vlaszov? Egy igen jó képességű, személyében bátor tábornok. Eredendően kommunista, és nagyorosz sovinizta, de – éppen a szovjet nevelés, tájékoztatás és propaganda bakugrásai következtében – politikailag teljesen tájékozatlan. Azt viszont ösztönösen megértette, hogy a *tovaris* és a *narodnij tovaris* (ez utóbbi szót én alkottam a *Volks-genosse* alapján – N. D. I.) között csak

annyi a különbség, hogy nem Sztálinnak hívják a vezért. Az árulás pedig? Ez a bolsevik ideológia öngólja, hiszen a polgárháború idején a korábbi esküjüket megszeggett, a bolsevikokhoz átállt katonák voltak a *gerójok*...

A könyv egyébként nem tartozik a Szerző legsikerültebb művei közé. Az a kisebbik baj, hogy stílusa messze nem annyira olvasmányos, mint jónéhány korábbi művéé. Inkább úgy tűnik, mintha egy korábban elkészült kéziratát rángatta volna elő, kellő átfűrészelés nélkül. Bár az irodalomjegyzékből nem lehet pontosan megállapítani, hogy milyen forrásokat használt – feltűnően felületes pl. a Magyar Királyi Honvédségről vagy a Vörös Hadseregről szóló könyveihez képest –, mert a szövegben több olyan műre hivatkozik, melyek a jegyzékben nem szerepelnek, de az megállapítható, hogy az utóbbi évek néhány fontos eredményét nem hasznosította. Ezek közül kettőt emelek ki. Egyrészt: még mindig a régi szovjet veszteségadatokkal dolgozik, s nem az 1992-ben közzétett hitelesebbekkel. (Pedig azok

egyik lelőhelye éppen az ő Vörös Hadsereg-könyve hazai kiadásának Függeléke.) Másrészt azt állítja, Himmler Hitlernél előbb, már 1944-ben rájött, hogy minden elveszett. Ormos Mária publikációjából viszont tudjuk Hitlerről: „Sztálingrád után [...] már egy olyan embernek a legrosszabb reakciói jelentkeztek nála, aki tudja a bukás tényét – mert azzal tisztában volt”. (Sokhelyütt; az idézet: *Ormos Mária: A Hitler-életrajz buktatói*. Budapest, 1993. 26. o.)

Kár, hogy az izgalmas és érdekes téma és jó forrásanyag találkozásából nem született igazán jó könyv! És legvégül: Miért harcolt milliónyi (volt?) szovjet állampolgár a németek oldalán a Szovjetunió ellen? Erre legjobban Illyés Gyula szavaival lehet felelni:

„Mert sem erény, sem bölcsesség
nem lehet elég, hogy megójjja
a házat, amelyben rakója
nem lelheti meg a helyét.”

Nagy Domokos Imre

DAVID HOLLOWAY

STALIN AND THE BOMB

The Soviet Union and Atomic Energy 1939-1956

(Yale University Press, New Haven & London, 1994. 464 o.)

A hidegháborús szembenállás központi elemét a nagyhatalmak nukleáris fegyverkezési versenye alkotta. A rendszerbe állított újabb és újabb fegyverek, fegyverzeti rendszerek célja a másik fél támadástól való elrettentése, illetve egy nukleáris háború megnyerése volt. A kétpólusú világrend felbomlásával, a hidegháború megszűnésével lehetővé vált a nagyhatalmi nukleáris politika történetének feltárása, a fegyverkezési hajszák mozgató rugóinak egyre árnyaltabb bemutatása.

David Holloway, az ismert amerikai szovjetológus közelmúltban megjelent: „Stalin and the Bomb” című könyve a szovjet

nukleáris politika első szintézise. A szerző – a legújabb levéltári forrásokra támaszkodva – három alapvető problémakör kifejtésére vállalkozott, amelyek – megítélése szerint – szorosan összefüggnek egymással. Ezek: a szovjet nukleáris erő kiépítése, a kül- és katonapolitika módosulásai, valamint a politikai vezetés és a tudósok közötti kapcsolatok alakulása. E témák elemzésével a hidegháború történetének számos vitatott kérdésére ad új magyarázatot.

Holloway részletesen – és a recenzens számára igen meggyőzően – ábrázolja azt a folyamatot, amelynek során a sztálini vezetés rádöbrent az atomfegyver erőviszonyokat

módosító hatására. Potsdam és Hiroshima előtt a szovjet politikusok nem látták és nem érzékelték e közvetlen kapcsolat létezését, aminek háttérében az állt, hogy Sztálin gondolkodásában az atomfegyver nem játszott jelentős szerepet a háború sorsának eldöntésében, annak ellenére, hogy információi voltak mind a németek, mind pedig az angolszások atomfegyverkezési előkészületeiről. A helyzet a bombák 1945 augusztusi bevetése után gyökeresen megváltozott: Sztálin az atomfegyvert immár olyan eszköznek tekintette, amely a háború végére kialakult katonai erőegyensúlyt drámai módon megváltoztatta, az Egyesült Államok számára pedig lehetővé tette, hogy a világ dolgait a saját érdekei szerint alakítsa. Az atombomba a szovjet vezetés előtt nemcsak mint hatalmas pusztító erejű, új fegyver jelent meg, hanem az Egyesült Államok ipari, technológiai fejlettségi színvonalát is szimbolizálta. Ezt a „világhatalmi jelképet” bármi áron utól kellett érni, sőt túl kellett haladni. A szovjet atombomba előállításáért felelős „Különleges Bizottságot” – Berija elnökletével – már 1945. augusztus 20-án felállították, tagjai között politikusok (Malenkov, Vozneszenszkij), ipari vezetők és fizikusok (Kurtsatov, Kapica) voltak. Az atomfejlesztés legfontosabb döntéseit ez a bizottság hozta s azokat Berija terjesztette – hetente – Sztálin elé. A szerző a forrásokra támaszkodva kifejti, hogy a szovjet atombomba létrehozásában a kulcsszerepet a hírszerzés információi játszották, melyek döntően Klaus Fuchstól származtak. Az idő sürgetésére hivatkozva Sztálin elutasította a külön szovjet „atomút” kikísérletezését, így a szovjet atombomba az amerikai pontos másaként épült meg.

A könyv egyik legizgalmasabb és leginformatívabb része a fegyverkezési verseny genezisének taglaló fejezet. A magyar történeti szakirodalomban – még a legújabb kiadványokban is – tartja magát az a nézet, hogy a japán városok elleni amerikai atombombázásokkal kezdődött meg a fegyverkezési spirál önmozgása. Holloway – véleményünk szerint – az atombombára való sztálini reakció bemutatásával kétségessé teszi e statikus álláspont fenntarthatóságát. Sztálin mindig is félt attól, hogy a háború a távol-keleti hadszíntereken befejeződik, mielőtt a Szovjetunió hadba lépésével

biztosítani tudná stratégiai érdekeit. Az atomtámadás után tisztában volt Japán gyors kapitulációjának bekövetkezésével és azt gondolta, hogy a bombák bevetésével Truman elsődleges szándéka csakis a szovjet érdekek érvényesítésének megakadályozása lehet. Szovjet megítélés szerint, ami aztán hosszú ideig az Egyesült Államok megbélyegzésének alapjául is szolgált, az amerikai atombombák bevetésére nem Japán gyors kapitulációjának érdekében került sor, hanem mindenekelőtt a Szovjetunió megfélemlítése céljából. Azt az amerikai álláspontot, amely elsődleges célként Japán háborús moráljának megtörését és az amerikai katonai veszteségek mérséklését hangoztatta, imperialista propagandának minősítették.

Sztálin számára az atomfegyver mindenekelőtt politikai fenyegetettséget jelentett, azt, hogy az Egyesült Államok megpróbálkozhat egy sokkal határozottabb és agresszívabb politika folytatásával a Szovjetunió irányában, abban reménykedve, hogy ezzel engedményeket csikarhat ki. A Szovjetunió politikája ezért a Hirosimát követő időszakban arra irányult, hogy meggyőzze az amerikai vezetőket: az atommonopóliumot nem tudják politikai engedmények kiereszkolására felhasználni és a Szovjetuniót nem lehet megfélemlíteni. E politikai szándék tükröződött Molotov magatartásában a Külügyminiszterek Tanácsa első londoni ülésén és az azt követő békeelőkészítő tárgyalásokon is. A Truman-adminisztráció a háború befejezését követően arra számított, hogy folytatódik a Szovjetunióval való együttműködés a háború alatt körvonalazódó új világrend megteremtése érdekében. Az atombombát olyan eszköznek tekintették, amellyel befolyásolni tudják az Egyesült Államok lehetőségeit a vitás kérdések (a békeszerződések előkészítése, a kelet-európai országokban tartandó választások, a Japán feletti ellenőrzés ügye) kedvező megoldásában. A szovjet politika következtében viszont a két nagyhatalom kapcsolataiban az erőszakosabb eszközök kerültek előtérbe.

A nukleáris fejlesztéssel párhuzamosan a szovjet vezetés más haderő- és fegyvernemek modernizálását is megkezdte. A fegyverkezési verseny megindításában – a fentebb említett – politikai indokok mellett

ideológiai és katonai szempontok is szerepet játszottak. A kommunista vezetés felfogása szerint a Szovjetunió történelmi feladata a világnak a kapitalizmusból a kommunizmusba való átvezetése volt; ez legitimálhatta a fegyverkezést, katonai indokként az atomdiplomácia elhárításához szükséges hadipotenciál megteremtésének fontosságát hangoztatták

Paradox módon az atomfegyver megjelenése nem módosította sem Sztálin nemzetközi helyzetről kialakított képét, sem a szovjet külpolitika – háború alatt – kidolgozott prioritásait. Sztálin a háborút követő időszakban nem számolt egy közeli jövőben kitörhető nukleáris háború lehetőségével, mivel ahhoz az Egyesült Államok képességeit elégtelennek, a Szovjetunió védelmi kapacitását pedig elégségesnek ítélte. Az a taktika, amit az Egyesült Államokkal szembeni kapcsolatokban alkalmaztak, fokozatosan aláásta a szövetségi együttműködést és jelentős mértékben hozzájárult a hidegháború kibontakozásához.

A könyv jelentősen gazdagítja ismereteinket a nukleáris fegyvereknek a nemzetközi kapcsolatokra gyakorolt hatásairól. Az atombomba központi szerepet töltött be mind az Egyesült Államok, mind pedig a Szovjetunió háború utáni katonapolitikájában. Az Egyesült Államok az atommonopólium fenntartására, hadászati légierejének fejlesztésére, támaszpontrendszerének fokozatos bővítésére törekedett, meggátolva ezzel a katonai erőviszonyok számára kedvezőtlen módosulását. A sztálini katonapolitika mindenekelőtt a Szovjetunió ellen irányuló nukleáris támadás megakadályozására koncentrált. Ennek során önálló haderőnemmé bővítették a honi légvédelmet, növelték a saját és a csatlós államok fegyveres erőinek létszámát, támadó kapacitását, meggyorsították az atomfegyver szállítására alkalmas rakéták és hadászati bombázók előállítási munkálatait. Sztálin számára különösen fontos volt, hogy a Szovjetunió minél előbb, közvetlenül fenyegetni tudja az Egyesült Államok honi területeit, így a rakétafejlesztés programja az atomfegyvergyártás után kiemelt fontosságú kérdéssé vált.

1949 augusztusában az első szovjet atombomba felrobbantása nem befolyásolta alapvetően a Kelet-Nyugat nukleáris mérlegét, ennek ellenére a szovjet külpolitika továbbra sem törekedett a Nyugattal való együttműködésre. Sztálin elutasította Malenkov azon nézetét, hogy a Szovjetunió növekvő katonai ereje, a nemzetközi erőviszonyok kiegyensúlyozottsága elvezethet a békésebb nemzetközi kapcsolatok kialakításához. Sztálin inkább a Szuszlov által hangoztatott álláspontot támogatta, miszerint az erősödő szovjet katonai potenciál hatására az imperialisták egyre ellenségesebbé és kiszámíthatatlanabbá válnak. A háború veszélye 1949 végétől egyre közelebbinek tűnt, s a szovjet vezetés hangoztatott magabiztossága mögött nagyfokú szorongás, aggodalom húzódott meg. Sztálin a szovjet atomrobbantás után azt mondta Hruscsovnak, hogy „...ha lenne egy, vagy másfél évünk még, akkor biztosan jobban érezhetnénk magunkat.”

A szerző a Szovjetunió háborús feszültség-politikájának bemutatása mellett arra is felhívja a figyelmet, hogy Sztálin és a pártvezetés a Nyugattal szembeni konfrontáció ellenére törekedett a háború elkerülésére.

A nukleáris fegyverek nem változtatták meg Sztálin koncepcióját a nemzetközi kapcsolatokról és az imperializmus jövőjéről: haláláig hitt abban, hogy a kapitalista országok közötti ellentétek az elkövetkezendő 15-20 évben egy újabb világháború kitöréséhez vezetnek. A Szovjetunió legfontosabb feladatát a katonai potenciál állandó növelésében határozta meg, mivel a szükségszerűen bekövetkező háború megnyerését – s vele a kapitalista rendszer összeomlását – csak így tartotta megvalósíthatónak.

E koncepció óvatos megváltoztatására Sztálin halála után került sor. Az új elképzelés már nem hirdette a háború elkerülhetlenségét s nagyobb figyelmet fordított egy nukleáris háború lehetséges következményeire, az emberiség teljes megsemmisülésére. A „békés egymás mellett élés” elveként ismertté vált új politikai irányvonal elfogadásával a szovjet vezetés megértette, hogy egy szovjet-amerikai nukleáris háború elfogadhatatlan. Ez a felismerés a nyugati politikusoknál is

megjelent; ez a közös „megvilágosodás” volt az a stabilizációs faktor, amely az elkövetkező veszélyes években is működött.

A könyv befejező, összegző részében Holloway a fegyverkezési verseny elkerülhetőségének lehetőségeiről, a hidegháború esetleg másképpen való alakulásáról fejt ki véleményét. A szerző szkeptikus a tekintetben, hogy egy más jellegű amerikai politika módosíthatta volna a Szovjetunió politikai irányvonalát, magatartását. Álláspontja szerint az önálló szovjet atombomba létrehozására akkor is sor kerül, ha Sztálint Hirosima előtt hivatalosan tájékoztatják a Manhattan-tervről. Valószínű, hogy az esetben Sztálin kevésbé gyanakodott volna az amerikai diplomáciára, de ez nem biztos. A sikeres nagyhatalmi együttműködés feltételeként Sztálinnak revideálnia kellett volna a nemzetközi kapcsolatokról kialakított elképzeléseit és engedményeket kellett volna tennie Kelet-Európa kérdésében, ám erre nem volt hajlandó.

Az 1945-1955 közötti évek a formálódó hidegháború évei voltak, ekkor alakultak ki azok a szervezetek, intézmények, doktrínák, amelyek révén a két nagyhatalom a nukleáris fegyverek hatalmas arzenálját hozta létre. Olyan, a fegyverkezésben érdekelt katonai-ipari csoportok, komplexumok jöttek létre, amelyek az elkövetkezendő években döntő mértékben befolyásolták mindkét nagyhatalom kül- és katonapolitikáját.

David Holloway könyvének egyik legnagyobb érdeme, hogy a hidegháború számos, eddig kevésbé feltárt problémaköréhez ad új információt, megközelítési módot, s ezzel jelentősen hozzájárul e korszak differenciáltabb megismeréséhez. Értékei miatt minden szakember számára hasznos forrás lehet a hidegháború történetének tanulmányozásához.

Okváth Imre